

Bertók Rózsa

MORÁLFILOZÓFUS VAGY KÖZGAZDÁSZ?

A „láthatatlan kéz” és az „elfogulatlan szemlélet” Adam Smith műveiben

Adam Smith életművét vizsgálva igyekszem földeríteni a láthatatlan kéz, illetve az elfogulatlan szemlélet fogalmait, nemkülönben ezek filozófiai hatástörténetét. A Kirkcaldyban született Smith a skót felvilágosodás kiemelkedő gondolkodója. Neki is, mint pályatársának s barátjának, David Hume-nak, Francis Hutcheson volt a mestere. A 18. századi skót egyetemeken a morálfilozófia nagyon fontos szerepet játszott. Valószínűleg ennek a ténynek tulajdonítható be, hogy szerzőnk az 1759-ben publikált, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című könyvében behatóan analizálja az individuumok természetét. Különös figyelmet fordít a másik emberre s a mások érzéseibe való beleélés szempontjára. Az együttérzést ő szimpátiának nevezi, s mint ilyen, mely manapság inkább közelít az empátia kifejezés tartalmához. A morálfilozófus Smith a szimpátiát az emberek közötti érzelmecseré alapjának tartja, miközben magát a cserét általános emberi hajlamnak definiálja. A cserehajlamú lényről szóló passzusok *A nemzetek jólétének*, az 1776-ban kiadott művének is fontos alapvetései mind történeti, mind logikai szempontból. A szimpátia, mint általános érzelmi reakció-alap, független az érzelem közvetlenségétől vagy a minőségétől.

Szerencsére a mai kutatás már fontosnak tartja a morálfilozófiai alapozást a smithi életműben, és meghatározónak véli az angol típusú felvilágosodás gazdasági jellegű társadalmának megértéséhez *Az erkölcsi érzelmek elméletét*. Amartya Sen, aki sokat tett korábban is Adam Smith értékes gondolatainak továbbértékeléséért, most, a 2009-es erkölcsi érzelmekről szóló legújabb kiadásához írt előszót. Ma már nem választható szét felszínes érvek alapján *A nemzetek jóléte* s a morálfilozófia. A 17 éves különbség csupán látszólagos eltérés. Smith nem hagyta magára korai művét, később helyenként átírta, helyenként kiegészítette. Ha tematikusan közelítünk az életműhöz, látnunk kell, hogy maguk a fogalmak az első írásokban már megjelentek. Az értékképző fogalmak közötti kapcsolat szerkezeti elemzése pedig még inkább megerősíti egyfelől a gondolkodási módozatok azonosságát, legyen bár szó morálfilozófiáról vagy gazdaságról, másfelől bizonyítéka a smithi rendszer létezésének. Az elfogulatlan szemlélet relációs fogalomként határozza meg az ember önismereti feltételű gondolkodását magáról saját maga előtt s mások szemében. Egyik sem lehetséges ugyanis önmagában: sem a saját magunk megítélése saját magunkban, sem a saját magunk megítélése mások által. Ha kiszakítjuk az embert környezetéből, elkülönítjük embertársaitól, figyelmen kívül hagyjuk a mások/a másik vélemény-

nyét, visszajelzéseit, akkor eltéved magával kapcsolatban, s elveszti közösségi relációit is. E kérdéskörnek a hiány-oldalán betegségek s torzók vannak, ezek már nem vizsgálhatók a filozófia eszközeivel, mert átnyúlnak a pszichológia, szociálpszichológia, pszichiátria területeire. Defoe regényében Robinson nem tudna elboldogulni a lakatlan szigeten egyedül, társadalmi tapasztalatai nélkül, s nem igyekezne visszatérni a közösségbe, ha nem lennének fontosak számára az emberi kapcsolatok.

Smith a tükörrel vizsgálja az egyén és a közösség lehetséges dimenzióit. A morálfilozófia az erkölcsi érzelmeknek azt a pozitív oldalát szemléli, mely a szimpátiával az érzelmek cseréjére ad lehetőséget, s fenntartja a kölcsönösséget az emberek között. A korszak két nagy formátumú gondolkodója levelezésbe kezdett e témában. Smith a tapasztaltabb Hume-ot kérdezte arról, vajon az emberek a rossz érzéseikkel vagy a jókkal éreznek inkább együtt. Mivel nem lehet a látszat alapján eldönteni, hiszen a jóval könnyebb együttörülni, ugyanakkor a fájdalommal való együttírás feltűnőbb lehet, ezért Hume figyelmezteti Smithet, csak azt hangsúlyozza, hogy az ember olyan lény, aki képes együttérzésre, függetlenül ennek minőségétől s intenzitásától. A mai nyelvhasználatban nehezebb ennek a komplex érzésnek a kifejezése. A szimpátiának a jelentésébe beleértendő empátiának nincs igei alakja, ami szintén problematikus. A szimpátia ma használt jelentésének áthallása abszolút pozitív, a szimpatikus valaki elfogadását, a közös ízlést, véleményt stb. jelenti, de nem képes negatív tartalmakra utalni, míg az empátia általánosabban tudja kifejezni azt az emberi képességet, mellyel beleéljük, beleképzünk magunkat mások helyébe, s lelkileg azonosulunk vele, függetlenül a pozitív vagy negatív tartalmaktól. Bármilyen önzőnek is tűnik az ember, mégis benne van a természetében a mások iránti együttérzés: öröm az ő boldogságuk felett –, függetlenül attól, ha ez semmilyen haszonnal sem jár –, vagy a sajnálat érzése valakinek a nyomorúságos sorsa miatt. Mindannak ellenére van ez így, hogy konkrétan, az érzékeinkkel nem vagyunk képesek még a legközelebbi hozzátartozónk szenvedését sem átélni, de el tudjuk képzelni magunkat az ő helyében a kínpadon. Minél érzékenyebbek vagyunk, annál erőteljesebb az együttérzés bennünk. Mivel e képesség természettől adva van, meg kell lennie a legnagyobb gonosztevőben is, még ha kis mértékben is. A fenti gondolatok az erkölcsi érzelmek elméletéből erednek, egy alapvető tétel részletes kifejtései s példákkal való illusztrációi. Az első szakasz alaptétele az embernek a korlátozott önzésével kapcsolatos. Míg természetes az, hogy az ember a saját érdekeit igyekszik érvényesíteni, hiszen ezeket ismeri a legjobban, addig természetellenes, hogy csupán azért akadályozza mások boldogulását, mert élvezi a szenvedésük látványát.

Az önzés másik jellemzője az ember társas mivoltából, a közösségi létből fakad, ez az érzelmek cseréjének is feltétele. Az érzelmek cseréjének nehézségei

a saját érzéseinknél megfigyelt változatoknál kezdődnek, hiszen ha haragszunk, nem egyformán érzünk egy nő, egy férfi vagy egy gyermek iránt. Általánosítva, a helyeslésünket vagy helytelenítésünket fejezzük ki az érzésünkkel, mellyel Smith szerint oly keveset foglalkoztak a filozófusok, hogy elnevezni is elfelejtették. A lelkiismeretről szóló vizsgálódások kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy pontosan kifejezzék az érzelmet s az ennek kapcsán megmutatkozó erkölcsi helyeslést vagy elutasítást. Ennek következtében került bevezetésre a „moral sense”, az erkölcsi érzék, mely valóságos belső érzést hangsúlyoz Hutcheson tanítása nyomán. A személyes tapasztalat során ez az érzék közvetlen, míg a mások tapasztalataival való együttérzéskor közvetett. A lényege az érzéki átélés, mely az egyik típusa lesz az angol felvilágosodásban az erkölcsi fundamentum keresésének, s mint ilyen, el is határolja magát a korszak másik két angol irányzatától. Az intellektualizmustól azért, mert az észre és Istenre hivatkozik a cselekvések helyességének megítélésében, nemkülönben az utilitarizmustól, mely a haszonelvűségét eleinte a kapitalizmus profithasznából vezette le, majd később kiterjesztette szinte mindenre.

A század szigeti filozófiája kritikában fogant. David Hume az emberi természetről szóló nagy formátumú értekezésében az intellektualisták ellen sorakoztatja fel szinte a minden lehetséges érvét empirista alapon, míg Smith egyetlen utalás nélkül, egyszerűen leírta Mandeville, avagy Rousseau elképzeléseinek inverzét. Smith komolyan gondolta, hogy míg nem vizsgálja meg alaposan a piaci szereplőt annak természete szempontjából, nem tudja megítélni a gazdasági folyamatokban való működési elvárások szabályos vagy renitens módjait. Ezért mindenképpen korábbi vizsgálódás tárgya lett az individuum s az individuális relációk, mielőtt gondolatban a közösségben képzelte volna el vagy a reális piacra vitte volna ki őket.

Az egyénben lakozó pártatlan szemlélő, illetve az eleven közösség, a valóságos szemlélők nézőpontja közötti összhang a fogalom összetettségét hordozza. Maga a pártatlanság az egyénen belül és az elfogulatlanság saját magunkkal kapcsolatban olyan új rendező elv, mely a „moral sense” irányzata nélkül érthetetlen marad. A moral sense-nek az érzelmekre és ezek alapján a relációk erkölcsi szempontjára való támaszkodása értelmezi azt az új alapvetést, mely sem az észet, sem az önzést, sem a hasznot nem fogadta el az erkölcs fundamentumául. Az elfogulatlan szemlélet a szimpátiával karöltve lesz rendező elve nemcsak a smithi morálfilozófiának, hanem annak a társadalmi rendnek, melyet majd a láthatatlan kézzel teljesít be, de ehhez előzetesen meg kell alapoznia individuumát, azt az egyént, akivel a piacon vagy a társadalom egyéb színterein teljesíteti az összjóhoz vezető cselekedeteket.

A munkamegosztás a sztoikus elképzeléseket követi. A társadalomban egyformán szükség van a teherhordóra, de a filozófusra is, mindegyiknek a saját

helyén kell tennie a jót, s a saját helyén kell jó pékké, mézáróssá, sörfőzővé válnia. Ha mindenki egyszerűen teszi a dolgát, előmozdítja vele a közboldogságot, szemben Mandeville-lel, ahol a magánbűnökből konstituálódik a közhaszon. A manufaktúra munkamegosztása nemcsak a munkát szervezi gyorsabbá s jobb minőségűvé, hanem eszméket is hordoz, jelesül a francia forradalomból politikai célkitűzésként ismert egyenlőség, testvériség, szabadság gyakorlati megtestesítője.

A láthatatlan kéz elképzelése először Adam Fergusonnál fordul elő. Ferguson a társadalmat emberi cselekedetek összességének, de nem emberi tervnek definiálja. Adam Smithnél háromszor olvasható: 1) Jupiter nevével kapcsolatban fordul elő még fő művei előtt, *Az asztronómia történetében*, 2) *Az erkölcsi érzelmek elméletében*, (TMS) a IV. rész első fejezetében ‘isteni gondviselés’ jelentésben, 3) *A nemzetek jólétében* (WN), ahol magának a műnek is rendező elve, a társadalomnak strukturáló tényezője, a spontán rendnek a piacon is harmóniát teremtő ereje. Az összerendezett játéktér a piac, ahol a kereslet-kínálat összetalálkozása zajlik. A közjó konstrukciója az egyéni érdekek alapján történik. Mindenki a saját helyén, önös érdekét követve egyre jobban teljesít, jobb sört főz, friss húst ad, szép kenyeret süt: teszi a jót. Ennek az összjátéknak az a lényege, hogy a közjó valóságosan is jó. Ez az önzés partos, tehát addig terjed, míg megengedi ugyanezt a piac minden szereplőjének, ami lehetővé teszi az alku, az alku meg az ár kialakítását, s így létrejön az árucseré. Az egyes társadalmi szereplők saját érdeküktől vezérelve igyekeznek a saját helyükön egyre jobban teljesíteni, s nincs bennük elvagyódás, nem akarnak mások lenni. A sztoikus gyökerek vitathatatlanok: mindenki a saját helyén teszi a dolgát, s nem kérdőjelezi meg sem a dolgát, sem a szerepet, sem a szereposztást, hanem igyekszik mindezeknek megfelelni. Az egyéni önzés így a jó szolgálatába áll.

A gondolkodás kerete a nemzet, nem véletlenül adta fő művének címül *A nemzetek jólétét*: „A társadalom évi jövedelme mindig pontosan annyi, mint tevékenysége egész esztendei termelésének csereértéke. [...] Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik tőkét a hazai tevékenység fenntartására használni, és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy termelése a lehető legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon munkálkodik, hogy a társadalom évi jövedelme a legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire hathat rá. [...] Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalom pedig nem hiányolja, hogy ő ezt a célt nem ismeri.” A láthatatlan kéz elméletének későbbi kiterjesztése a spontán renddel és rendszerrel kapcsolatos. Smithnél a boldogság is visszafogottan van definiálva: a boldog ember kritériuma az egészség, a tiszta lelkiismeret s az adósság hiánya. Érdekes, hogy az egoizmus gurujának tartott gondolkodó minimális követelményeket támaszt. A

boldogság kritériuma általánossága folytán minden korban megállja a helyét, s még a kapitalizmus kezdeti lendületében sem a gazdagsággal teljesedik be. De Smithtel kapcsolatban nem ez az egyetlen tévedés! Biztonságba kell helyeznünk azt a gondolatot, miszerint nem lehet kihagyni a morálfilozófus alapvetéseit a közgazdaságtan kidolgozásából, s nem a szerző hibája, hogy még mindig vagy kizárólag morálfilozófusként, vagy a közgazdaságtan atyjaként van aposztrofálva. Egyik mű s egyik terület sem érthető meg a másik nélkül. A legutóbbi időszaknak egy nagy amerikai kutatás vállalta föl talán először, hogy megfogalmazza: Smithnél a láthatatlan kéz az ő morálfilozófiája. Ha ez igaz, akkor talán még több okunk van rá, hogy az elfogulatlan szemléletet összefüggésbe hozzuk a láthatatlan kézzel, legyünk bár közgazdászok vagy morálfilozófusok.